

UOT 821.411.21

ƏHMƏD ŞÖVQİNİN NƏSRLƏ YAZILMIŞ “ƏNDƏLÜS ŞAHZADƏSİ” PYESİNİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şahanə ŞAHBAZOVA*

Açar sözlər: Əhməd Şövqi, Əndəlüs, əl-Mötəmid ibn Abbad, ərəb ədəbiyyatı, islam tarixi, müsəlman İspaniyası

“Əmirəl-şüəra” ünvanı ilə adını tarixə yazmış Əhməd Şövqi (1868-1932) həyatının ilk dövrünü saray şairi olaraq yaşamışdır. Aristokratik mühitdə böyümüş şairin hələ İbrahim paşanın dövründən saray ilə əlaqəsi olmuşdur. Sonra Tofiq paşa onu hüquq təhsilini tamamlamaq üçün Fransaya göndərmiş, iki il Montipellier, iki il də Paris Universitetində hüquq və ədəbiyyat təhsili almışdır. 1915-ci ildə Misirdə hakimiyyəti ələ almış ingilislər Ə.Şövqini vətəni tərk etməyə məcbur etmiş və şair beş il İspaniyada sürgün həyatı yaşamışdır. Beləcə, iyirmi beş ildən sonra saray həyatından uzaqlaşan şair addımlarını müəyyənləşdirmiş, bəlli istiqamət almışdır. Şairin ənənəvi şeiri siyasi çarlardan azaddır və o, özünəməxsus üslubu və axıcı dili ilə poeziyasında milli-vətənpərvər ideyaları yüksək sənətkarlıqla ifadə etməyə başlamışdır.

Poeziyada zirvəyə ucalmış şair ömrünün son illərində dramaturgiya janrına istiqamətlənmiş və bir-birinin ardınca beş dram əsəri qələmə almışdır. Beləcə, Əhməd Şövqi dramaturgiya sahəsində sənətkar əsərlər yaradaraq Misir ədəbiyyatının bu sahəsində uğurlu bir yolun başlanğıcını qoymuşdur.

“Əndəlüs şahzadəsi” (“اميرة الاندلس”) adlı mənsur pyesini Əhməd Şövqi İspaniyadan ilham alaraq yazmışdır. Şövqi Dayf şairin ömrünün son dövründə tamamladığı bu pyesi Əndəlüsdə sürgündə olarkən yazmağa başladığını qeyd edir. (1, s. 254)

Əsərin mövzusu

Əsərdə hadisələr XI əsrdə Əndəlüsdə tayfa hökmdarları (ملوك الطوائف) dövrünə təsadüf edir. Bu həmin zaman idi ki, vəzir Əbu-l Həzm Cəhər ibn Məhəmməd h.417-ci ildə (m.1026-cı il) Əndəlüsdə ilk tayfa hakimliyinin əsasını qoymaqla Əməvi dövlətinin süqutunu elan etmişdi. Nəticədə hər bir əmir fərdi dövlət yaratmış, öz ailə və yaxınlarından hakim xanədan təsis etmişdi. Belə tayfa hökmdarlarının meydana çıxması xristian rekonkista hərəkatının (fəth edilmiş ərazilərin geri qaytarılması) güclənməsinə zəmin yaratmışdı. Əhməd Şövqi əsərində tayfa hökmdarları əsrinin sona yetdiyi çağ zaman olaraq seçmiş, bu ərəfədə baş vermiş hadisələri mövzu obyektinə etmişdir.

Pyesdə əsas münaqişə əl-Mötəmid ibn Abbad, Afrikanın bərbər sülaləsi əl-Mürabilərin Məğribdəki əmiri Yusif ibn Taşfin və Fransa məliki VI Alfons kimi bir neçə tərəf arasında baş verir. Əhməd Şövqi əsərin qəhrəmanı olaraq əl-Mötəmid ibn Abbadı və qızı Buseynəni seçmişdir. Pyes həmin dövrün məliklərinin əhvalını, var-dövlət və cah-cəlalində necə yaşadıklarını, mülklərinin necə əldən alındığını, tayfa hökmdarları arasında fitnə-fəsadın, mübahisənin necə yarandığını və artığını təsvir edir.

Əhməd Şövqi əsərini əl-Maqqarinin “نفح الطيب في غصن الاندلس الرطيب” (“Əndəlüsün tərəxələlərində yayılmış xoş ətir”) adlı kitabından götürüb (2, s. 73).

Əlcəzairli alim Əhməd əl-Maqqari ət-Tilmisani (1577-1632) tərəfindən hicri 1038-1039-cu illərdə qələmə alınmış “نفح الطيب” İbn Səid əl-Məğribinin (1214-1286) “المغرب” (“Məğrib”) əsərindən sonra Əndəlüs və Mərakeş haqqında yazılmış ilkin mənbələrdən hesab olunur. Əndəlüs, onun tarixi və mədəniyyəti haqqında XIV əsrə qədər zəngin tarixi məlumatların toplandığı bu əsərdə müəllif Əndəlüs adalarının təsviri, şəhərləri, əhalisi, iqlimi, ilk sakinləri, ərəblərin oranı işğal etməsi, İslamın orada intişarı, Kardovanın (قرطبة) məscidləri və qəsrləri, əndəlülülərin Şam və digər

* AMEA akad.Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, doktorant
E-mail: shahaneshahbaz@gmail.com

Şərq ölkələrinə səyahətləri, şərqdən Əndəlüsə gələn tayfalar, əhlinin elm və ədəbiyyata olan böyük marağı, tayfa hökmdarları dövrü və Əndəlüsün məğribilər tərəfindən istilasına ilə İslamın bu ərazilərdə sona çatması kimi bütün məlumatları qələmə almışdır (3, s.178).

Əndəlüsün tarixi

Əndəlüs sözü “vandal” (latınca “vandalus”) kəlməsindən meydana gəlmiş, ərəbləşmişdir. Miladi V əsrdə yarımada işğal etmiş bərbər qəbiləsi alman tayfaları tərəfindən cənuba sıxışdırıldıqdan sonra Vanda Lucia adlanan ərazidə uzun müddət məskən salırlar. Züqaq dənizi (Cəbəltəriq boğazı) sahilində yaşayan bərbərlər yarımada belə tanıyırlar və ərəblər ora gəlib çatanda onlara deyirlər ki, bura Vandalusdur. “Vav” hərfi Tanca bərbər ləhcəsində müəyyənlik artiklıdır. Bu kəlimə də ərəbləşdirilərək “Əndəlüs” olmuşdur (4, s.263).

Əndəlüs dedikdə ərəblərin hökmdarlıq etdiyi İberiya yarımadası (İspaniya və Portuqaliya) nəzərdə tutulur. Çünki ərəblər Əndəlüsü fəth edərkən Elbert dağından ərəblərin “Frank divarı” (حائط افرنجية) adlandırdığı Biskay körfəzinə kimi bütün ərazini ələ keçirmişdilər. İspaniyada ərəb və ümumilikdə müsəlman hakimiyyətinin tarixinə müxtəsər nəzər salaq:

İspaniya ərəblər tərəfindən İslam fəthatları zamanı ərəblərin Şimal-Qərbi Afrikaya ələ keçirməsindən sonra 711-716-cı illərdə istila edilib. 756-cı ildə Əməvilər nəslinin nümayəndəsi Əbdürəhman əd-Dəxil İspaniyada Əməvilər əmirliyinin əsasını qoymuşdur (5, s.38, 39). İspaniyada təxminən iki əsr yarım hakimiyyətdə təmsil olunan Əməvilərin səltənəti X əsrin başlanğıcında daxili təzyiqlər və ixtilafat nəticəsində süquta uğramış, İspaniya müsəlman ölkəsi 1031-ci ildən 1492-ci ilə kimi tayfa hökmdarları tərəfindən fərdi şəkildə idarə olunmuşdur.

Tayfa hökmdarlarının təmsil olunduğu yerli tayfalar üç əsas qrupda təmsil olunmuşdur: bərbərlər, saqalilər (الصقالية او الموالي) və əndəlüslülər. Sonuncular özündə bütün ərəb və iber (yunan və roman) köklərini ehtiva edirdi (5, s.93).

Əndəlüslülər arasında ən güclüsü Sevilyada Abbadilərin sülaləsi olmuşdur. Abbadilər sülaləsinin hakimiyyətindən əvvəl Sevilya (اشبيلية - İşbiliyə) Fatimilərin, yəni, Hammad oğullarının (Əli ibn Hammad, Qasım ibn Hammad və Yəhya ibn Hammad) əlində olmuşdur. Onlarla Əməvilər arasında davam edən münaqişə nəticəsində 1031-ci ildə Sevilya əhli Qazi Əbül-Qasım Məhəmməd ibn İsmail ibn Abbadı ağıllı və uzaqgörən olduğu üçün hakimiyyətə təyin edirlər. Əbül-Qasımın atası Əbul-Valid İsmail Sevilyanın tanınmış qazısı olmuşdur. Abbadilər sülaləsinin əsasını qoyan Əbül-Qasım 1042-ci ilə qədər davam edən hakimiyyəti zamanı Sevilyada zadəganları ələ alaraq anarxiyanın qarşısını almış, idarəetməni gücləndirmişdir. Ölümündən sonra oğlu əl-Mötədid atasını əvəzləmişdi. O, qərbdə Valba və Şalteş tayfalarını, cənubda bərbərlərlə döyüşərək Ronda, Arkos və əl-Cəzirə tayfalarını növbə ilə özünə tabe edərək əmirliyinin ərazisini genişləndirmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Kardova da Əndəlüs mülkünə əlavə edilmişdir. 1069-cu ildə əl-Mötədidin ölümündən sonra oğlu əl-Mötəmid (Əbül-Qasım Məhəmməd ibn Abbad) hakimiyyəti ələ almış və 1091-ci ildə Yusif ibn Taşfin tərəfindən taxtdan salınana qədər ölkəni idarə etmişdir.

Yusif ibn Taşfin Afrikanın şimal-qərbində islam sülaləsi olan əl-Müravidlərin (دولة المرابطين) sərkərdəsi idi. Əl-Müravidlər 1085-ci ildə İspaniyada Lyon hökmdarı VI Alfonsa qarşı döyüşdə Abbad oğullarına kömək üçün gəlmişdilər. Yenidən 1090-cı ildə Yusif ibn Taşfinin sərkərdəliyi ilə eyni səbəblə İspaniyaya daxil olmuş, bu dəfə fürsətdən istifadə edib İspaniya müsəlman dövlətini Afrika səltənətinə ilhaq etmişdi.

1085-ci ildə Fransa məliki VI Alfons tayfa hökmdarlarından olan Qadir ibn Zun-Nunu məğlub edib Tuleytilanı əlindən almaqla Əndəlüsün Seviliya, Kardova və digər şəhərlərinə qapı açır. Əndəlüsün süqutunun qaçılmaz olduğunu görə ibn Abbad 1086-cı ildə Mərikeşə gedib Yusifi kömək üçün ölkəsinə dəvət edir. İbn Taşfin yeddi minlik qoşunu ilə əl-Cəzirəyə və Sevilyaya daxil olur. Aledo qalasını mühasirəyə alan Alfons bərbər qoşununun gəlməyini eşidəndə öz ölkəsinə qayıdır və ordusunu Yusif ibn Taşfinlə döyüşə hazırlayır. Bu tərəfdən əl-Mötəmid və digər hökmdarlar ibn Taşfinə silah və müsəlmanlardan iyirmi min əsgər verir (6, s.149). Beləliklə, Badajos (بطلوس) yaxınlığında tarixə “Zallaqa” adı ilə düşmüş döyüş baş verir. Bu döyüşdə tərəfdaşlar

VI Alfonsu məğlub edir. Əndəlüs əhalisi döyüşdən sonra ibn Taşfini təntənə ilə qarşılayır. Deyilənə görə, əldə olunmuş qənimətin hamısını Yusif ibn Taşfin əl-Mötəmidin qoşununa saxlayır (7, s.135) və vətəninə qaydır.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, Əndəlüsü görəndən sonra Yusif ibn Taşfin demişdir: *“Bu ölkəni görəndə qədər, fikirləşirdim ki, əlimdə bir ölkəm var. Lakin indi əlimdə olan bu mülk artıq nəzərimdə xeyli əhəmiyyətsiz olub, bir həll yolu tapmalıyam”* (6, s.151).

Yusifin tədbiri o yerə çatır ki, əl-Mötəmidin icazəsi ilə Əndəlüsün sərhədlərini mühafizə etmək istəyən və məsihilərlə cihadda can verməyə hazır olan adamlarını Əndəlüsə göndərir. 1091-ci ildə isə ibn Taşfin artıq Əndəlüs əhalisini, xüsusilə fəqihlərin köməyi ilə Kardovanı ələ keçirir. Əl-Mötəmidin Kardova və Sevilyada əmirlik edən oğlu əl-Məmun əl-Müravidlərin sərkərdəsi Seyr ibn Əbu Bəkrin qoşunu tərəfindən qətlə yetirilir. İbn Abbadin mübarizəsi çox çəkmir, onu əsir alırlar. Məliki isə Martule və Ronda qalalarında müqavimət göstərən oğulları Mutəd və Razini təslim olmaq üçün razı salmağa məcbur edirlər. Təslimiyyətdən sonra oğullarını qətlə yetirirlər. Beləcə, Abbad oğullarının Əndəlüsdə hakimiyyətinə son qoyulur. Əl-Mötəmid Miknasə şəhərinə aparılırlar, orada bir neçə ay qalır. Sonra ibn Taşfin “Əğmat” qalasına aparmaq əmri verir. Ömrünün sonuna qədər orada məhbəsdə yaşayan Məlik 1095-ci ildə vəfat edir.

Pyesdə Ə.Şövqi tarixi həqiqətləri müəyyən dəyişiklərlə ümumi şəkildə düzgün vermişdir.

Əl-Mötəmid ibn Abbad: ərəb tarixi mənbələrində və ərəb ədəbiyyatında

Kardovanın məliki olan əl-Mötəmid ibn Abbadin dəbdəbəli həyatı olmuşdur. Tayfa hökmdarları dövründə əl-Mötəmid və digər məliklər saraylarını əyləncə, şadlıq səhnəsinə çevirmişdilər. Kardova fiqhın və fəqihlərin evi olmuş, özündə ədibləri, şairləri toplamışdır. Əl-Mötəmid də istedadlı şair olmuşdur. Onun dövründə Əndəlüsdə, Kardovada şeir və ədəbiyyat öz firavan dövrünü yaşamışdır. Eyni zamanda idarəetmədə də Əbdül-Cəlil ibn Vəhbun, Əbul-Valid Əhməd Məxzumi Əndəlüsi, Əbu Bəkr ibn Ammar kimi şairləri özünə vəzir seçmişdir.

Maraqlı bir şəxsiyyət olmuş əl-Mötəmid ibn Abbadin həyatı Əndəlüs tarixinə dair ən gözəl mövzulardan biridir. Onun həyatı haqqında bir çox ədib hekayə və dram əsəri yazmışdır.

İbn Abbad haqqında İbrahim Rəmzinin 1892-ci ildə yazdığı “əl-Mötəmid ibn Abbad” əsəri ərəb ədəbiyyatında ilk mənsur pyes hesab olunur. əl-Maqqarinin əsəri də daxil olmaqla Əndəlüsün tarixinə dair bir çox tarixi mənbələrdən istifadə etmiş (8, s. 37) İbrahim Rəmzi pyesdə əsas üç mövzunun təsvirinə yer vermişdir. İlk mövzu kimi əl-Mötəmid ilə vəziri şair Əbu Bəkr ibn Ammar arasında olan (inam və hörmət, sonra bu yaxınlığın soyuması və vəzirin qətl ilə nəticələnən xəyanət işlətməsi) münasibətləri qələmə almışdır. Digər iki vaqifə - VI Alfonsun İşbiliyanı işğal etməsi və Yusif ibn Taşfinin Əndəlüsün tayfa hökmdarlarına kömək üçün müsəlmanların diyarına gəlməsi, ispan məlikinə qarşı birgə döyüşdən sonra oradan gedərkən qoşununun bir hissəsini öz məqsədi üçün saxlaması, fürsət çatanda yenidən gəlib Əndəlüsü ələ keçirməsi hadisəsidir. Müəllif Əndəlüs tarixinə dair sonrakı hadisələri frankların bu əraziləri əl-müravidlərin əlindən alıb, müsəlman hakimiyyətinə son qoyması dövrünə kimi müxtəsər şəkildə əks etdirmişdir.

İbn Abbad haqqında yazılmış maraqlı əsərlər içərisində Misir ədib və şairi, bir neçə ədəbi tarixi roman və hekayə müəllifi Əli əl-Caremin (1881-1949) “شاعر ملك” (“Məlik şair”) hekayəsi qeyd olunmalıdır. Müəllif əl-Mötəmid ölkəsini iradəsi, gücü və zəkası ilə idarə edən hökmdar, Əndəlüs əhlinin qəlbini yumşaq qəlbi və mərhəməti ilə qazanmış məlik kimi təsvir etmişdir. Lakin şeirinin sehri ilə qəlbləri fəth edən bu məlik şair, mülkünü bir qədər şərab ləzzəti yolunda əldən verir və qəriblikdə qandallı əsir kimi vəfat edir.

Əli əl-Carem əl-Mötəmid ibn Abbadin, eyni zamanda məlikin şair vəzirlərinin şeirlərindən geniş istifadə etmişdir. Tarixi hadisələr çərçivəsində cərəyan edən vaqifələrə uyğun verilmiş bu poetik nümunələr mənsur əsərə xüsusi rəng qatmışdır.

Əhməd Şövqi də Əli əl-Carem və İbrahim Rəmzi kimi əsərini tarixi hadisələrin fonunda işləmişdir. Düzdür, Ə.Şövqi Əli əl-Carem qədər İbn Abbad kimi qüvvətli hökmdarın çökməsi səbəbinin təfsilatına varmamışdır. Lakin İbrahim Rəmzinin “əl-Mötəmid ibn Abbad” pyesindən fərqli ola-

raq, şair öz təxəyyülü ilə bu tarixi hadisələr daxilində mövzuya yeni vəqiflər əlavə eləmişdir. Bunlardan başlıcası əl-Mötəmidin qızı Buseynə ilə Hassun adlı gəncin macərəsidir. Müəllif, demək olar, əsərin əvvəlindən sonuna qədər bu məhəbbət hekayəsini işləyir və əsərin sonunda həmin hekayəni xoşbəxt sonluqla bitirir. Sanki şair bununla baş qəhrəman ibn Abbadın müsibətinin və Əndəlüsün məruz qaldığı fəlakətin təsvirində bir xəfiflik yaratmağa çalışmışdır. Çünki ondan əvvəl bu mövzuda işlənmiş “əl-Mötəmid ibn Abbad” pyesi məhz tarixi hadisələr çərçivəsindən kənara çıxmadığına görə elə də uğur qazanmamışdı.

Mustafa Kamilin 1893-cü ildə qələmə aldığı müsəlmanların İspaniyanı fəth etməsindən bəhs edən “فتح الأندلس” (“Əndəlüsün fəthi”) pyesi də bəlkə Şövqinin bu dram əsərini yazarkən diqqətini çəkmiş əsərlərdən olmuşdur. Məlumdur ki, Əhməd Şövqinin Xədiv II Abbasla yaxşı əlaqəsi olmuş Mustafa Kamil ilə yaxın tanışlığı olmuşdur. (10, s. 14)

Əhməd Şövqini Əndəlüs mövzusunda öz qələmi ilə özünəməxsus bir əbədilik qazandırmaya sövq edən əsas amil, yəqin ki, elə şairin İspaniyanı sürgün yeri olaraq seçmə səbəbi olmuşdur. Şair İspaniyada olduğu dörd il ərzində Əndəlüs mühitindən daha da təsirlənərək bu nəsr əsərini ərsəyə gətirmişdir. Şairin oğlu Hüseyn Şövqi bu haqda qeyd edir:

“Əhməd Şövqini “Əndəlüs şahzadəsi” dastanını yazmağa ilhamlandıran məhz İşbiliya (Sevilya) olmuşdur. Onun qəsrində atam əsərinin sevimli ruhları ilə – Mötəmid ibn Abbad, Rumeykiyya, Abbadiyə və Buseynə ilə görüşmüşdür” (11, s.63).

Pyesin ideya-məzmun xüsusiyyətləri

Əsərin adından da, məzmunundan da göründüyü kimi, baş qəhrəman Şahzadə Buseynədir. Onun haqqında əl-Maqqarinin “النفح طيب في غصن الأندلس الرطيب” əsərindən məlumat alırıq.

Buseynə bint əl-Mötəmid ibn Abbad Əndəlüsün şairələrindən olub. Parlaq gözəlliyə malik, hazırcavab, güclü yaddaşa sahib biri olub. Eyni zamanda məlumdur ki, atasının qəsrinə yağmalanarkən əsir düşüb. İşbiliyalı (Sevilyalı) bir tacir onu sirli bir cariyə olduğu üçün alır və oğluna bağışlayır. Buseynə yalnız atasının razılığı olan nikahla halallıq istəyir. Bu haqda atasına nəzmlə qələmə aldığı məktubu var:

فَعَسَاكِ يَا أَبْتِي تَعْرِفَنِي بِهِ
وَعَسَى رَمِيكِيَةِ الْمُلُوكِ بِفَضْلِهَا
إِنْ كَانَ مَمَّنْ يُرْتَجَى لُودَادِ
تَدْعُو لَنَا بِالْإِيمَنِ وَالْإِسْعَادِ

(Bəlkə, ey ata, tanıdasan mənə onu, ondan sevgi, hörmət ummaq olarmı?
Bəlkə Rumeykiyya şahzadəm bizə xoşbəxtlik, xeyir-dua diləyər)

Şahzadənin şeiri Əğmata çatanda atası və anası onun taleyinə görə sevinirlər və bu izdivacı qızlarının təhlükəsizliyi üçün ən yaxşı yol kimi görürlər. Atası övladının həmin gənc ilə nikahına özlüyündə şahidlik edir və bu beyt ilə cavabını göndərir:

بِنَيْتِي كُونِي بِهِ بَرَّةً
فَقَدْ قَضَى الدَّهْرُ اسْعَافَهُ

(Ey qızım, ona sədaqətli, imanlı ol. Tale artıq öz yardımını eləyib)
(12, s.118, 119)

Əl-Mötəmid özü məşhur şair olmuşdur, onun əyləncə və şəraba yazdığı şeirləri, məliklərlə və vəzirlərlə şeir ilə yazışmaları, qətlə yetirilmiş oğullarına mərsiyələri var. Əsirlikdə olarkən isə məhv olmuş şan-şöhrəti, səfaləti və kədəri haqqında şeirlər yazmışdır. Ədəbi mühitdə böyük nüfuza sahib olmuş əl-Mötəmid məhbəsdə olanda Əndəlüs şair və ədibləri gəlib ona nemətlərindən pay vermişlər. Əhməd Şövqi bunu əsərdə Əndəlüs ədibi ibn Hayyunun timsalında əks etdirmişdir.

İbn Abbadın şeirləri içərisində xanımı Rumeykiyyaya həsr etdiyi şeirlər xüsusi yerə sahibdir. Tarixdən də məlumdur ki, Rumeykiyya əvvəl paltaryuyan olmuşdur, məlik onu çay kənarında ilk anda görüb vurulmuş, onunla ailə həyatı qurmuşdur. Onların maraqlı dastanı var:

Əl-Mötəmidin həyat şəriki ilə əlaqəsi də şeir vasitəsilə olmuşdur. Əl-Mötəmid (1059-cu ildə) əl-Vadi-l-Kəbir çayında əl-Mötədidin vəziri, şair dostu İbn Ammarla gəzərkən havanın yeli ilə parlaq suda yaranan dalğa mənzərəsi şairi özündən alır və deyir:

صنع الريح من الماء زرد

(Külək bu sudan zəncirli zireh düzəldir)

Sonra İbn Ammardan beyti davam etməsini istəyir. İbn Ammar cavab vermək üçün dayanır və bu gözləmə uzanarkən əl-Mötəmid bir cariyyənin səsinə eşidir:

اي درع لقتال لو جم

(Hansı donmuş zirehlə döyüşmək olar?)

Əl-Mötəmid xanımın zəkasına heyran olur. Onu sahibindən alır və onunla evlənir (13, s.714).

Əhməd Şövqi əl-Mötəmid, qızı Buseynə, yoldaşı Rumeykiyyənin həyatı ilə bağlı faktları tarixi hadisələr çərçivəsində işləmişdir. Bu tarixi hadisələr fonunda öz təxəyyülü ilə Buseynə ilə Hassunun qissəsini yaratmışdır. “Əndəlüs şahzadəsi” pyesi beş pərdədə işlənmişdir. Hər pərdə də özlüyündə səhnələrə bölünür.

İlk pərdə əl-Mötəmidin İspaniyadakı qəsridə açılır. Məlikin xidmətçisi, saqisi və təlxəyi Miqlasın digər xidmətçi Lulu ilə Məlik əl-Mötəmid haqqında, onun təxti-vilayəti barədə qəm-qüssəsindən danışdığını görürük. Miqlasın şux məzələri söhbətin məcrasını dəyişir. Bu zaman Kardovadan, qardaşı Zafirin yanından qayıdan şahzadə Buseynə daxil olur və oradakı fitnə-fəsaddan, əhəlinin acınacaqlı vəziyyətindən danışır. Miqlasa Kardovada kitab bazarında bir gənci gördüyünü xəbər verir. Bu zaman qazi İbn Ədhəm gəlir. Qazi Məlikə bildirir ki, əl-Müravidlər ordusunun başçısı Əmir Seyri ibn Əbu Bəkr qızı Buseynəni istəyir. Əl-Mötəmid yaşının çoxluğuna görə buna etirazını bildirir, eyni zamanda, Buseynənin fikrini öyrənmək üçün onu çağırır. Ondan Kardovadakı hadisələri xəbər alır. Şahzadə fəqihlərin iğtişaşından, onların Əndəlüsün bütünlüklə Yusif ibn Taşfinin olması istəyində olduğundan xəbər verir. Qazi fəqihlərin bu istəklərinə haqq qazandırır və ölkənin xilasını bunda görür. İbn Əbu-Bəkrin istəyini şahzadəyə bildirir, ondan razılığını soruşur. Deyir, üç arvadı var, sən dördüncüsü olacaqsan. Qazi bu izdivacın Məlikə də kömək olacağını bildirib şahzadəyə atasını da fikirləşməyi məsləhət görür. Buseynə bu fikrə etiraz edir. Atasını Buseynədən getdiyi yerdən xəbər alarkən şahzadə orada baş verən fitnəyə görə qardaşı üçün narahat olduğunu söyləyir. Sonra Kardovadakı ümumi vəziyyətdən, bazarlarından, kitab bazarından və orada rastlaşdığı yüksək ədəb və mərifət əhlindən olan gənc barədə xəbər verir.

İkinci pərdə şərab məclisi ilə başlayır. əl-Mötəmid vəzirlərlə əyləşib, vəzirlər ona cari xəbərləri çatdırır, tacir Əbül-Həsənin başına gələn fəlakətdən xəbər verir. Sonra söhbətin məcrası dəyişir, məlik Alfonsun Əndəlüsə göndərdiyi nümayəndə heyətini xəbər alır. Məlik bu nümayəndələri vəzirlərinə və yaxın adamlara tapşırırmışdı ki, qonaq eləsinlər. əl-Mötəmid vəzirlərdən bu qonaqlar barədə bir-bir soruşandan sonra Kardovada vəziyyətlə maraqlanır. Məlum olur ki, Tuleytilanın (isp. Toledo) sahibi Qadir Kardovani oğlu Zafirdən almaq istəyir. Bu planında Qadir Əndəlüs qəhrəmanı və “Ribah” qalasının sahibi Harizdən kömək istəyir. Sonra səhnəyə iki əsgər daxil olur. Onlar Alfonsun elçisi Şalib əl-Yəhudini gətirirlər. Şalib Alfonsun vergisini alarkən verilən malı geri qaytarır ki, ölçüsü azdır və bu zaman məliki təhqir edir. Bu təhqiri qəbul etməyən məlik onu öldürməyi əmr edir. Elçi nə qədər dil töksə də, cismi ölçüsündə qızıl təklif eləsə də məlik razı olmur: “*Xeyr, vallah, ləl-cəvahirat ağırlığı belə olsa, yox. Mən bilirəm ki, sənin arxanda böyük məlik var. O, malın quludur, mən isə, ey İbn Şalib, Allahın quluyam*” (14, s.34).

Məlik qonaqlarla məclisi davam etdirərkən elçinin ölü cüssəsini onlara göstərib bu xəbəri məliklərinə çatdırmağı söyləyir: “*Ərəb şiri yuvasında vurulmur. Əgər o, öz meşəsində məğlub olsa, hətta yerdən bir şibr məsafə belə qalsa, güclü ins və cins də onun böyüklüyündən bu şibr məsafədən nüfuz edə bilməz*” (14, s.38).

Üçüncü səhnə çay sahilində baş verir. Məlik sərxoş vəziyyətdə təlxəyi Miqlasla çay qırağındadır. Bu zaman şahzadə Buseynə öz qayığı ilə gəlib buradan keçir. Bu səhnədə Məlik ilə Rumeykiyyənin həyat dastanının və ata ilə qızın şəfqətinin şahidi oluruq.

Birinci pərdədə baş vermiş bu hadisələrin Əmir Seyrinin və Məlik Alfonsun əl-Mötəmidə qarşı qəzəbinə səbəb olduğunu, Yusif ibn Taşfinin fəqihlər vasitəsilə Əndəlüslə bağlı planlar həyata keçirdiyini görürük.

İkinci pərdədə səhnə Xan ət-Təmimi mehmanxanasında açılır. Qonaqlar süfrə başında əyləşiblər. Onlar arasında Əndəlüs qəhrəmanı Hariz və köməkçisi ibn Latun var. Karvansarayın sahibi ət-Təmimi qonaqları salamlayır və Harizlə söhbətləşir. Bu söhbətdən məlum olur ki, o Alfonsla yarışdan gəlib, onun atı Şimşəklə uğur qazanıb və qardaşı Pyotru ələ keçirib. Bütün bunlar məlik Alfonsun Tuleytilanı istilasından sonra baş verib. Pyotr ona söz verir ki, onu əsirlikdən azad etsə, “Ribah” qalasını əsirlikdə olan adamları ilə birlikdə azad edib ona qaytaracaq. Hariz onunla razılığa gəlir. Sonra Şəriş kadaifi satan biri bu kadaiflə ziyarətçiləri bihuş edir. Kadaifdən yalnız oruc tutmuş İbn Hayyun xilas olur. İbn Hayyun tacir Əbu Həsənin və oğlu Hassunun dostu olur. Kadaif sahibi oğru yoldaşları ilə saraydan oğurluq edib hər şeyi aparırlar. İbn Hayyuna oğrunun ona atdığı içi qiymətli daşlarla dolu bir yəhər qalır.

Üçüncü pərdə Əbül-Həsənin evi qarşısında səhnə ilə başlayır. Tacirlər onun evini almaq üçün qiymət oxuyurlar. Bu zaman ibn Hayyun qoca məğribli simasında gəlib evi Əbu-Həsəndən yüz min dinar qiymətində cavahirat müqabilində əldə edir və Fransa sərhədinə yollanır. Bildirir ki, üç aya qayıtmasa ev onlara qalacaq. Bu zaman taleyin təqdiri Buseynə ilə Hassunu bu evdə görüşdürür. Söhbət əsnasında məlum olur ki, Hassun Kardovada Zafirin qətlə yetirildiyi hadisədə iştirak etmiş, onu Harizdən qorumaq üçün vuruşmuş və bu zaman yaralanmışdır.

Dördüncü pərdədə əl-Mötəmidin anası nəvəsi Buseynəyə ailə həyatı qurmağı məsləhət görür, bunu fitnə-təlatümlər burulğanında qızı üçün ən yaxşı çıxış yolu görür. Qızı isə vətənin bu vəziyyətində nənənin fikrini rədd edir. əl-Mötəmid ibn Abbad bu səhnədə anası və qızı ilə vətənin məruz qaldığı hazırkı vəziyyəti, Alfonsun təzyiqlərini, Yusif ibn Taşfinin Əndəlüsü öz səltənətinə əlavə etmək üçün fürsət axtardığı haqda danışır. Bu səhnədə Məlik Zallaqa günü oğlunu qorumuş Hasun və İbn Hayyun haqqında məlumatlı olur. Fəsil Yusif ibn Taşfinin ordusunun şəhərə hücumu xəbəri ilə sona çatır.

Beşinci pərdədə qarşımızda məhbəs səhnəsi açılır. Yusif ibn Taşfin Mötəmidin ailəsi ilə birgə “Əğmat” qalasında əsir edib. Digər tərəfdən Əbül-Həsən döyüş əsnasında bir Məğrib sərkərdəsinə əsir düşmüş Buseynəni təsadüfən tapıb evinə gətirir. Hassunu onunla evləndirmək istəyərkən, Buseynə valideynlərinin razılığı olmadan bu izdivacın mümkünsüzlüyünü bildirir. İbn Hayyunun müşayiəti ilə ailə zindana, Şahzadənin valideynlərinin yanına gəlirlər. İkinci səhnə zindan səhnəsi olur. Gənclər valideynlərin izdivaca razılığını əldə edirlər. İbn Hayyun öz sərvətindən bir hissəni əl-Mötəmidə verir. Əsər sonda Şahzadə Buseynənin Məlik haqqında, Əndəlüs əhli haqqında və atasının taxtdan salınması ilə vətənin düçar olduğu vəziyyətə məyusluğunun ifadəsi ilə bitir:

“Sən, İspaniyada islam mədəniyyətinin əsasını qoyan, uzun zamanda yurd-yuvalarına görə mübarizə aparan və uzun əsrlər fransız ədavətinə qarşı səbr edən və ona dözən qövmü nə yaxşı idarə edirdin” (14, s.130).

Bəlkə də bizim əsərdə müəllifin bu şəhərləri, onların mədəniyyətlərini, insanların xarakter və xüsusiyyətlərini necə geniş şəkildə və dəqiqliklə təsvir etdiyinin şahidi olmamız Əhməd Şövqinin Əndəlüsdə, İspaniyada yaşadığından irəli gəlir. Şövqi Kardovanın fəqihləri və dünyada bənzəri olmayan kitab bazarını təsvir edir, əhalinin kitab toplamağa olan rəğbətindən bəhs edir. Digər tərəfdən, müəllif fəqihlərə olan böyük ehtiramdan söhbət açır. Əndəlüs tarixində fəqihlərin həqiqətən özünəməxsus rolu və xidmətləri olmuşdur. Necə ki, əl-Mötəmid bir səhnədə deyir *“وما شرف الأندلس إلا عدل قضائه”* (Əndəlüsün şərəfi və cəlalı elə qazılarının ədalətindədir) (14, s.33) Qeyd edək ki, əl-Mötəmidin babası Əbül-Qasım Məhəmməd Əndəlüs tarixində hakimiyyətdə təmsil olunan ilk qazi olmuşdur.

Digəri Şəriş kadaifidir ki, məşhurdur. Şəriş Əndəlüs bölgəsinin Kadis vilayətində yerləşən şəhərdir. Hətta şairlər də bu “Şəriş pendirli” bismələrini əsərlərində tərənnüm etmişlər. Şövqi pyesdə buna da toxunmuşdur.

Əsərin dilinə gəlincə, Əhməd Şövqi digər pyeslərindən fərqli olaraq, bu pyesini mənsur janrda qələmə alsada, mükəllimlərdəki axıcı dil üslubu ilə bir poetiklik yaratmışdır. Əsərin müqəddiməsində isə poetik təhkiyədən istifadə etmişdir.

Əhməd Şövqi şeirlərində ifadə etdiyi hikmətli fikirləri bu əsərində də geniş istifadə etmişdir: “يريد الله بكم اليسر ولا يريد “ (Şərəfli insanın sözü və işarəsi elə anddır) “الرجل الشريف علمته قسم وإشارته يمين” (Allah sizin üçün asanlıq istəyir, çətinlik istəmir) kimi ifadələr bir çox dialoqlarda yer alır.

Şövqi əsərin ağırlığını bir qədər yumşaltmaq üçün pyesə təlxək rolunu əlavə etmişdir. Miqlas adlı bu məzhəkəçi yeri gəldikcə öz məzələri ilə qəhrəmanlarının könlünü açır. Düzdür, bu məzhəkələr səthi olub, geniş düşüncəyə dəlalət etməsə də, söhbəti kədərli məcradan döndərməyi bacarır.

Mötəmid ibn Abbad şair olduğundan Əhməd Şövqi əsərini şeirsiz tamamlaya bilməzdi. Əsərdə qəhrəmanın dili ilə iki şeir yer alır. Birincisi, dördüncü pərdənin sonunda soltan ordusu Əndəlüsü işğal etməyə başlayarkən baş qəhrəman müləkin dilindən əl-Mötəmid ibn Abbada şeirini vermişdir. Digəri isə beşinci pərdədə mülək məhbəsdə olarkən kədərli hisslərinin ifadəsində ibn Abbada digər şeirini verməklə, müəllif əsəri daha təsirli etmişdir.

فساءك العيد في اغمات مأسورا
يغزلن للناس ما يملكن قطميرا
ابصارهن حسيرات مكاسيرا
كأنها لم تطا مسكا و كافورا
فانما عاش بالأحلام مغرورا (14, s.116)

فيما مضى كنت بالأعياد مسرورا
ترى بنات في الإطمار جائعة
برزن نحوك للتسليم خاشعة
يطأن في الطين و الأقدام حافية
من عاش بعدك في ملك يسر به

*(Keçmişdə bayramlarda sevincli olurdun, Əğmatda isə bayram səni əsir etdi.
Qızlarını ac görürsən cır-cındırda, insanlarla gəzirlər, heç nələri qalmayıb.
Sənin qarşında təvazökarca təslimiyyət göstərirlər, baxışları yorğun, sınıq (sönük)
Palçıqda ayaqyalın gəzirlər, yatırlar, sanki ayaqlarına müşk ənbər dəyməyib.
Səndən sonra mülkündə yaşayan xoşhal olar, amma məğrur xəyallarla yaşayar)*

İbn Abbad əsərdə ərəblərin kəramət timsalı kimi görünür. Mülək Alfonsun elçisini onu təhqir etdiyinə görə sabah olacaq müharibəni fikirləşmədən öldürür. Digər halı Yusif ibn Taşfində bağlı hadisədə görürük. Bu müsəlman müləkinin həqiqi simasını biləndən sonra ibn Hayyun onu zərərsizləşdirmək üçün plan irəli sürəndə Mülək bunu qəbul eləmir və anası deyir ki, “*Bu planın əvvəli alçaqlıq, sonu bədbəxtlikdir. Müləksə daha kəramətli, daha böyükdür ki, qonağını aldatsın, yaxud qonşusuna xəyanət etsin, ya kiçik səhv etmiş birinə tələ qursun*”. (14, s. 89)

Müəllif müləkin qızını da eyni şücaətdə təsvir etmişdir. Vətəni güclü məhəbbətlə sevən bu gənc qız onun uğrunda atası ilə çiyin-çiyinə döyüşə belə hazır olur. Şair özünün Vətən sevgisini bu əsərində də qəhrəmanın dilindən belə ifadə etmişdir: “*الوطن كالبيت في قداسته و كالكعبة في حرمتها*” (Vətən qüdsiyyətdə ev kimidir, məhrəmlikdə Kəbədir) (14, s.19).

Nəticə

Müəllif əsərin mövzusunu ərəb tarixi mənbələrindən götürmüş, tarixi hadisələri demək olar, olduğu kimi vermişdir. Lakin İspaniyada tayfa hökmdarlarının süquta uğraması tarixi ilə razılaşmayıb, hadisələrə öz xəyali gücünü qatararaq pyesin sonunu əl-Mötəmidin qızı Buseynə ilə ərəb gənci Hassunun Afrikanın şimalında yerləşən “Əğmat” qalasında valideynlərin razılığını alaraq evlənməsi ilə bitirmişdir. Bu da bərbər əmiri Yusif ibn Taşfinin Əndəlüsdə hakimiyyəti ələ keçirməsindən və əl-Mötəmid ibn Abbada vətəndən kənarda ailəsi ilə birgə əsir saxlamasından sonra baş vermişdir.

Əhməd Şövqi məhz Kardova müləki əl-Mötəmid ibn Abbada həyatını seçib qələmə almaqla özünün İspaniyada keçirdiyi sürgün həyatındakı vəziyyətini əks etdirməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. شوقي صيف. شوقي: شاعر العصر الحديث. القاهرة: 2010, 292 ص.
2. محمد مندور. محاضرات عن مسرحيات شوقي (حياته و شعره). المملكة المتحدة: 2017, 84 ص.
3. محمد عبد الغنى حسن. المقرئ: صاحب نفع الطيب. الدار القومية للطباعة و النشر, 192 ص.
4. حسين مؤنس. معالم تاريخ المغرب و الأندلس. دار الرشد- القاهرة, 1997, 519 ص.
5. Уотт, У.М., Какиа, П. Мусульманская Испания, «Наука», Москва: 1976, 199 с.
6. محمد ابراهيم آيتى. أندلس يا تاريخ حكومت مسلمين در اروبا. تهران: چاپخانه دانشگاه, 1340, 360 ص.
7. عبد الواحد المراكشى. المعجب في تلخيص اخبار المغرب: من لدن الاندلس الى آخر عصر الموحدين. مطبعة الاستقامة بالقاهرة, 1949, 441 ص.
8. محمد مندور. المسرح النثرى. الناشر مؤسسة هنداوي: القاهرة, 2017, 80 ص.
9. على الجارم. شاعر ملك: قصة المعتمد بن عباد الاندلسى. مؤسسة هنداوي: القاهرة, 2012, 88 ص.
10. المسرح النثري عند أحمد شوقي: مسرحية اميرة الأندلس. دراسة تحليلية. مروة راغب سيف النصر محمود- 2017, 212 ص.
11. حسين شوقي. ابى شوقى. مكتبة النهضة المصرية: القاهرة, 1947
12. عمر رضا كى الله. اعلام النساء: في عالمي العرب و الاسلام. الجزء الاول. المؤسسة الرسالة-بيروت, 521 ص.
13. عمر فروخ. تاريخ الادب العربى . الجزء الرابع: الأدب في المغرب و الأندلس: منذ فتح الاسلامي حتى الى آخر عصر الملوك الطوائف. بيروت: دار العلم للملايين, 1984. 800 ص.
14. أحمد شوقى. أميرة الاندلس. دار مصر للطباعة. 130 ص.
15. محمد عبد الله عنان. نهاية الاندلس و تاريخ العرب المنتصرين. القاهرة: 1966, 550 ص.
16. على أدهم. المعتمد بن عباد. الجمهورية العربية المتحدة. دار مصر للطباعة, 345 ص.

РЕЗЮМЕ

Шагане Шахбазова

**Идея-контент особенность пьесы Ахмед Шауки «Принцесса Андалусия»
написанная в прозе**

Ключевые слова: Ахмед Шауки, Андалусия, Аль-Мутамид ибн Аббад, арабская литература, мусульманская Испания

В статье исследуется пьеса «Принцесса Андалусии» (أميرة الأندلس) написанная великим египетским поэтом Ахмедом Шауки во время изгнания в Испании. Топоним «аль-Андалус» - это историческое название области в Западной Европе, где арабы основали государство в средние века (711–1492) и сформировали исламскую культуру. В исследовании рассматривается история Андалусии, исторические герои этого произведения, идея и содержание спектакля.

SUMMARY

Shahana Shahbazova

**The idea-content features of Ahmed Shawqi's play
"The Princess of Andalusia" written in prose**

Key words: Ahmed Shawqi, Andalusia, Al-Mu'tamid ibn Abbad, Arabic literature, the Muslim conquest, Islam in Spain

The article examines the play "The Princess of Andalusia" (أميرة الأندلس) written by the great Egyptian poet Ahmed Shawqi in exile in Spain. The toponym "al-Andalus" is the historical name given to the area in Western Europe where the Arabs established a state in the Middle Ages (711-1492) and formed Islamic culture. The study examines the history of Andalusia, the historical heroes of this work, and the idea and content of the play.